

МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КРАЉЕВА И ОКОЛИНЕ У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ

Бројност и структура интелигенције Краљева и околине пред рат

На жалост, не располажемо прецизним статистичким подацима о броју интелектуалаца у Краљеву и околини пред рат. И у дефинитивном попису становништва извршеном 31. III 1931, а издатом тек пред рат, не наводи се структура интелектуалаца, већ се само, поред земљорадника и радника, наводе чиновници, у коју су скупину, несумњиво, укључени сви интелектуалци, па се дају следећи подаци о њиховом броју у срезовима жичком и студеничком:

| Лица запослена у занимању | срез жички ¹ | | срез студенички ² | |
|---|----------------------------|----------------------------|---------------------------------|----------------------------|
| | чиовника и намештен. | издржавана лица од чин. | чиовника и намештен. | издржавана лица од чин. |
| Пољоприв., шумар. и рибар. | м. 30 | 15 | м. 8 | 4 |
| | ж. 1 | 51 | ж. — | 15 |
| Индустрија и занати | м. 194 | 74 | м. 57 | 19 |
| | ж. 9 | 181 | ж. — | 39 |
| Тргов., кредит и саобр. | м. 156 | 106 | м. 41 | 21 |
| | ж. 7 | 236 | ж. 2 | 41 |
| Јавна служба, слободна занимања и војска | м. 334 | 165 | м. 132 | 62 |
| | ж. 61 | 317 | ж. 14 | 116 |
| | у к у п н о | | м. 238 | 106 |
| | | | ж. 16 | 211 |
| | | | 254 | 317 |
| | 792 | 1.145 | | |

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. III 1931, књига IV, Сарајево, 1940, 184—185. Тада је у жичком срезу било укупно 53.402 становника. (Исто).

² Исто, 330—331. Тада је у студеничком срезу било укупно 28.066 становника. (Исто).

Несумњиво да се број интелектуалаца пред рат повећао, поготово кад се узме у обзир да су у Краљеву постојале две фабрике (авиона и вагона), и да је прва у време пописа била тек у развоју, а друга је почела да ради 1936. Али пре приближног изношења броја интелектуалаца запослених у њима, неопходно је да кажемо коју реч о структури интелигенције Краљева и околине, која је била слична као и у целој Краљевини Југославији, с том разликом да је у Краљеву постојао и знатан број техничке интелигенције у односу на остале делове земље.

Кад се говори о структури интелигенције Краљева и околине пред рат, може се слободно рећи да је она била разноврсна — слојевита. Пре свега, могла би се поделити на *просветну* (професори, наставници, учитељи, студенти и баца свих средњих школа), *техничку* (инжењери и техничари, службеници-званичници у фабрикама и железничком чвору), *управно-судски апарат* (чиновници, правници, судије, судски приправници, полицијски писари и финансијски, порески и други чиновници) и *слободне професије* (лекари, апотекари, ветеринари, адвокати, адвокатски приправници, свештеници и др.), официри и подофицири.

Просветна интелигенција се налазила у основним и средњим школама. Постоје подаци да је школске 1937/38. године у обе гимназије у Краљеву радио 21 професор и наставник, док је бројно стање ученика (I—IV разреда) било 547.³ У нижим разредима гимназије у Краљеву на крају школске 1938/39. год. радила су 24 наставника.⁴ У исто време у Вишој самоуправној реалној гимназији радило је 16 наставника,⁵ док је ученика у Вишој гимназији било 186, а у VIII разреду свега 26 бака.⁶ У извештају за школску 1939/40. год. наводи се да је тада у непотпуној гимназији радило 27 наставника,⁷ а у Вишој гимназији 19 професора,⁸ док је у овој последњој било 226, а од тога броја у VIII разреду било је 46 бака.⁹ У извештају за школску 1940/41. наводи се да је у непотпуној гимназији радило 28 наставника,¹⁰ а у Вишој самоуправној гимназији 13 наставника.¹¹ Исте године у овој последњој било је 236 гимназијалаца, и то у V—82, VI—58, VII—48 и VIII—48 ученика.¹² У селима жичког среза и у две основне школе у Краљеву радила су 94 учитеља.¹³ У Средњој пољопривредној школи пред рат је

³ Извештај Државне непотпуне и Самоуправне више гимназије за школску 1937/38. Краљево, 1938, 6—9, 62.

⁴ Извештај за школску 1938/39. годину, Краљево, 1939, 8—11.

⁵ Исто, 76—79.

⁶ Исто, 105.

⁷ Државна непотпуна и Виша самоуправна реална гимназија у Краљеву, Краљево, 1940, стр. 8—11.

⁸ Исто, 12—15.

⁹ Исто, 46.

¹⁰ Државна непотпуна и Виша самоуправна реална гимназија у Краљеву, Краљево, 1941, стр. 8—11.

¹¹ Исто, 12—13.

¹² Исто, 48.

¹³ Према изјавама Раде Радосављевића и Владимира Бережнова датих аутору рада 2. IX 1981.

радило 9 професора практичне и теоријске наставе, а било је око 100 ученика.¹⁴ У то време у Женској занатској школи је радило 7—8 наставника.¹⁵ Постоје подаци да су у 23 села студеничког среза постојале основне школе. Пред рат у Рашкој је постојала четвороразредна гимназија и болница с једним лекаром.¹⁶ Имајући то у виду, може се констатовати да су у Краљеву и околини била 162 учитеља, наставника и професора, а са студеничким и онима у Врњачкој Бањи било их је око 200.

Кад је реч о техничкој интелигенцији, располажемо подацима да су 1. IX 1941. у Фабрици вагона била запослено света 64 чиновника, од којих 20 инжењера, 7 техничара и 9 помоћног техничког особља (укупно 36).¹⁷ И у Фабрици авиона је постојао знатан број инжењера и техничара. Из цитираног извештаја из Фабрике вагона види се да је у њој било запослено 28 чиновника и 7 званичника (нижих чиновника).¹⁸

Да је група јавних служби и управно-судског апарата, у чији састав су улазили судије, чиновници, писари и други интелектуалци и ситни службеници, међу којима су били и жандарми и др., у Краљеву и околини била велика, потврђују подаци о стрељању у краљевачком покољу 1941. Тада је страдао 41 службеник, и то из Фабрике вагона 22, Фабрике авиона 15 и 4 помоћна радника, затим 33 жандарма, управних и судских чиновника — 32 и 7 осталих, као и три полицијска службеника, укупно 43 службеника (управно-судска и друга).¹⁹

Слободне професије из редова интелектуалаца (лекари, апотекари, ветеринари, свештеници, адвокати и др.) у Краљеву и околини били су такође заступљени у знатном броју. У Краљеву је било око 10 лекара. Познато је да је Врњачка Бања у сезони 1935. имала 23 лекара и три стоматолога.²⁰ У Краљеву, Врњачкој Бањи и Рашкој било је неколико апотекара. У жичком срезу је 1939/40. било је 17 свештеника.²¹ Драгомир Митровић наводи да је Коча Јончић установио да је у жичком срезу пред рат било око 25 свештеника. Четворица су држала парохије у граду, а 11 парохије у селима. Остали су били судије црквеног суда, црквени тужилац, наставници веронауке и у другим верским службама.²²

¹⁴ Према изјави инж. Миломира Јовановића датој аутору 2. IX 1981.

¹⁵ Према изјави Раде Радосављевића датој аутору рада 2. IX 1981.

¹⁶ Деса Пешић, Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941—1944, Београд, 1977, 3—17.

¹⁷ Историјски архив Краљева и Лична збирка др Коче Јончића, Фотокопија извештаја Генералној дирекцији државних железница од 6. IX 1941.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, Анализа списка стрељаних и погинулих грађана из жичког среза.

²⁰ Добривоје Секуловић, Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941—1945, Београд 1977, 41.

²¹ Писмена изјава протојереја-ставрофора Драгослава Даниловића, аутору рада од 26. VIII 1981.

²² Драгомир Митровић, Однос свештенства према НОР-у и устанку на подручју Краљева 1941. године, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Зборник радова научног скупа, Београд, 1977, 724.

Треба напоменути да је пред рат Љотићево упориште у Краљево био један врло узак, али утицајан круг црквених старешина из Краљева и манастира Жиче. Сам епископ жички Николај Велимировић био је наклоњен Љотићу, јер су обојица били огорчени противници комунизма. Као високи црквени великодостојник епископ Николај није званично припадао Љотићевом „Збору“. У „Збору“ је значајну улогу имао Драгослав Обућина, свештеник из Краљева. Обућина је био члан највишег органа „Врховног старешинства Збора“. Такође је у „Збору“ значајну улогу играо Алекса Тодоровић, архијерејски намесник, председник Свештеничког удружења епархије жичке, који је као такав могао да утиче на друге свештенике у епархији, а посебно на предаваче веронауке у Краљево. Епископ Николај се активно укључио у конкордатску борбу против Милана Стојадиновића. Он и попови љотићевци омогућили су да се 29. IV 1940. одржи саветовање Љотићеве омладине из Србије, коме је присуствовало 40—50 „збораша“, који су тада покушали да нападну приредбу средњошколске омладине у Краљево.²³

Да је био већи број судија, може се закључити према жртвама људи који су завршили правни факултет међу којима су биле 4 судије окружног суда, две судије среског суда и 4 правника што укупно износи њих 10.²⁴

КПЈ и Ској међу интелектуалцима Краљева и околине пред рат

Средином 1937. дошло је до масовне провале у организацији КПЈ у Србији, у којој ни Краљево није било заобиђено, средином августа дошло је до масовног хапшења у Краљево. Тада је у Краљево ухапшено 17 а у Србији 280 чланова КПЈ. Али провала је локализована и ускоро је већина пуштена услед недостатка доказа. Априла 1939. дошло је до нових хапшења комуниста у Краљево: тада је ухапшен секретар Месног комитета Д. Богавац. Под утицајем снажног руководства КПЈ, на челу са Ј. Б. Титом, које израста у свакодневној револуционарној борби и убрзава спровођење мера у правцу организационог, политичког и идејног израђивања Партије, за које се Тито залагао годинама, долази до јачања организација КПЈ у Краљево. У јесен 1939. или јануара 1940. Месни комитет прераста у Срески комитет КПЈ за Краљево који јача утицај Партије на селу. Фебруара 1940. Срески комитет прераста у Окружни комитет КПЈ за Краљево. Он обухвата и студенички срез и Врњачку

²³ Бранислав Глигоријевић, Јачање антифашистичког покрета краљевачког региона у борби против Љотићевог „Збора“ уочи рата, Народни устанак и борбе за Краљево, 17—19, и Драгомир Митровић, н. д., 721—722. Глигоријевић наводи да љотићевци покушавају да у Краљево одрже зборове 6. и 27. XII 1936, у чему не успевају. У обрачуна с Љотићем се истичу Мирко Луковић, Момчило Петровић, Драгиша Пајовић и други који су због тога били кажњени искључењем из Гимназије.

²⁴ Лична збирка др Коче Јончића, Анализа списка (општег) стрељаних и погинулих грађана из среза жичког.

Бању с околним селима. Активно се ради с радничком омладином, у чему се истичу студенти: Душан Ристић и Живан Стојановић. Организују се и професори Више самоуправне гимназије. Од њих се нарочито истичу: Даница Јаснић, члан КПЈ, Анђа Кустурић, Борбе Рашовић и Павле Јакшић. Они су радили на унапређењу наставе и подржавали напредне гимназијалце па су стога долазили у сукоб с реакционарним професорима.²⁵ Једна од најубудљивијих демонстрација била је сахрана Мирка Луковића, студента, који је био један од најбољих ученика краљевачке гимназије. Он је погинуо у Београду 14. XII 1939. у демонстрацијама против рата и скупоће. По налогу Партије, његова сахрана је требало да буде што свечанија, против чега је организовано истушио полицијски апарат, али без успеха. Сви говорници на погребу оштро су истушили против реакционарног режима и владе. У Краљеву су на дан сахране, 15. XII 1939, растурани леци МК КПЈ за Краљево, у којима се осуђују режим и кривци за смрт М. Луковића.²⁶ КПЈ је све више пажње поклањала селу. Интелектуалци и други напредни људи држе предавања на селу.²⁷ У јесен 1940. одржана је и окружна конференција КПЈ, на којој је изабран делегат за V партијску конференцију КПЈ. Партијска организација се омасовљава. (Тако је на једној конференцији донета одлука о пријему 16 кандидата за чланове КПЈ). Крајем 1940. и почетком 1941. краљевачка партијска организација је имала око 40—45 чланова и већи број кандидата међу којима је било и интелектуалаца, али се њихов број не зна.²⁸

У Краљеву је 1936. поново отворена Виша гимназија. Већ у првој генерацији, захваљујући залагању Мирка Луковића, ствара се снажно језгро омладине. У Гимназији је основана литерарна дружина „Освит“ са знатним фондом напредне литературе. Због учешћа у разбијању Љотићевих зборова у Краљеву било је искључено из школе неколико напредних ученика.²⁹ Средњошколска и студентска омладина била је малобројна до отварања Више гимназије у Краљеву. Настојање ЦК КПЈ на јачању Скоја после 1937. и делатност ОК КПЈ на тој линији довели су у Краљеву до јачања ове организације. Током 1938. формиран је први актив Скоја, у који су ушли Бора Стефановић, студент, као секретар, и при радника. Он је убрзо прерастао у Месни комитет (1939), а током 1940. у Срески комитет Скоја за Краљево. Поред актива радника постојали су актив у Гимназији и студентски актив. Скојевска средњошколска омладина је успела да у своје руке преузме руководство у Бачкој литерарној дружини „Освит“. У исто време она је снажно утицала

²⁵ Краљево и околина, Београд, 1966, 339—346 (Аутор дела који се у овом раду цитира је Коча Јончић).

²⁶ Хронологија радничког покрета у Србији, књига II, од 1919. до 1941. године, Београд, 1969, 362—363. Упор. Краљево и околина, 348—349. Краљевачки комунисти и други напредни људи су узели знатног учешћа у демонстрацијама у Чачку поводом сахране и помена мучки убијеног др Драгице Мишовића (Краљево и околина, 349).

²⁷ Краљево и околина, 349.

²⁸ Исто, 351—352.

²⁹ Исто, 337—338.

и на дружину Ниже гимназије „Свети Сава“. У јесен 1940. одржана је Среска конференција Скоја, уз присуство два члана ПК Скоја за Србију. Краљевачка скојевска организација, на челу са Б. Стефановићем, нагло се омасовљавала у свим срединама тако да је пред рат имала око 200 чланова,³⁰ од којих око 100 ђака.

У Врњачкој Бањи су у сезони 1935. била 23 лекара и три стоматолога.³¹ Секуловић у цитираном делу такође наводи да су лекари обављали приватну праксу и држали бањску поликлинику и две апотеке. Здравствену службу у селима обављао је срески лекар из Трстеника, који је обилазио села углавном ради пелцовања деце. Поводом Светског конгреса мира у Бриселу, у Врњачкој Бањи је 23. VIII 1936. одржан један од најзначајнијих зборова који је припремио ПК КПЈ за Србију. (Његови непосредни организатори били су Грга Јанкес, Г. Крстановић, новинар из Београда, др Драгиша Мишовић, члан ПК КПЈ за Србију, а од мештана, више напредних лекара. Један од говорника на збору био је и Драгослав Богавац, студент агрономије из Краљева, као представник омладинске секције.³² Према Д. Секуловићу, у омладинским васпитним групама било је напредних средњошколаца. Познато је да је крајем марта 1941. у Врњачкој Бањи било 6 чланова КПЈ, међу којима је и Милан Радивојевић, студент Филозофског факултета. Било је доста људи блиских Партији који су давали прилоге, међу којима и др Милан Симић. Такође је било око тридесетак омладинаца блиских Скоју, међу којима је било и средњошколаца.³³

У селима студеничког среза је радило више напредних учитеља блиских КПЈ. Током 1937, учитељ Предраг Вилимоновић и Родољуб Јемуновић, правник из Рашке, дошли су у додир с краљевачком партијском организацијом преко Љубише Петровића, адвокатског приправника. Напредни учитељи студеничког среза све више се лево оријентисху. За председника среског Учитељског удружења био је изабран Света Трифуновић, а за секретара Предраг Вилимоновић. Они шире круг овојих истомишљеника обухватајући и друге интелектуалце.³⁴ Са краљевачком партијском организацијом 1940. везу је успоставио судија Драгољуб Пауновић.³⁵ Марксистичку литературу је добијао и П. Вилимоновић, слушалац Више педагошке школе у Београду од 1940, коју је прорађивао с групом од 5—6 интелектуалаца.³⁶

³⁰ Исто, 350—351.

³¹ Међу њима је било доста прогресивних лекара који су доста допринели напретку Врњачке Бање као што су били: Д. Радић, Р. Видаковић, М. Ристић, Р. Благојевић и професори универзитета: др В. Петковић, др Веселин Чајкановић, др Б. Јовичић, др М. Велимировић и други. Д. Секуловић, н. д., 41.

³² Грга Јанкес, Записи илегалца, Београд, 1960, 194—195. Упор. Д. Секуловић, н. д., 64—65.

³³ Д. Секуловић, н. д., 77—78.

³⁴ Деса Пешић, н. д., 3—17. Упор. Бранко Бошковић, НОБ у Ибарском базену (косовско-митровачки и студенички срез), Приштина, 1968, 44.

³⁵ Д. Пешић, н. д., 18.

³⁶ Исто и Б. Бошковић, н. д., 66.

У Краљеву је 25. III 1941. одржан протестни збор против Тројног пакта. Збору су се придружили радници, студенти, гимназијалци и други напредни људи. На позив ОК КПЈ, учесници збора су кренули да демонстрирају улицама града. Демонстрирало је око 2.000 људи. Професор Рашовић је у овом говору истакао: „Не признајемо пакт! Са фашистима можемо преговарати само преко мушнице пушке.“ После Рашовића студент права М. Петровић, говорио је против издаје и о потреби да се брани земља у савезу са СССР.³⁷ Скојевци IV/в разреда организовали су бојкот немачког језика, поцепали немачки уџбеник и нису хтели да одговарају.³⁸ Кад се сазнало да се спрема отпор Немцима код Ужица, одлучено је да се чланови КПЈ и Скоја повуку из Краљева ка Чачку и укључе у одбрану. У групи која се склонила у једно село, било је и интелектуалаца, као: М. Петровић, Д. Јаснић, С. Луковић, Ж. Стојановић, О. Луковић, К. Јончић и др. Пошто долази до капитулације, сви се враћају у Краљево.³⁹ Група резервних официра, која је преузела власт у граду настоји да организује одбрану града. У раду се нарочито истичу службеник Фабрике авиона Васиљевић и адвокат В. Радичевић, који убијају петоколонаше.⁴⁰ У борбама при одбрани Краљева у 6. априлском рату јуначки је погинуо инж. Жарко Томић, резервни поручник, родом из Војводине. Он је пре тога убио једног немачког официра.⁴¹

Опште напомене о држању интелигенције у устанку у Краљеву и околини

Нова напредна интелигенција формирала се кроз свакодневну економску и политичку борбу. Посебно је значајно да крајем 1940. и почетком 1941. све више се показивало да развитак напредног омладинског покрета у Југославији стапа акције радничке, студентске, сеоске и школске омладине у јединствени покрет младе радне генерације. Комунистичкој партији, авангарди радничке класе, било је стало да у своју активност укључи интелигенцију да би је укључила у своје акције и оспособила за остварење својих циљева и задатака у припреми за револуцију.

У односу на априлски рат, интелигенција се може поделити у три групе: једни одлазе у рат због обавезе (мобилисани официри и подофицири — њих је највише); други, мањи део, под утицајем

³⁷ Коча Јончић, Краљево (до формирања одреда), Устанак народа Југославије 1941 (даље УНЈ), к-III, 871—872. Упор. Коча Јончић, Краљево у мартовским догађајима и априлском рату 1941. године, Народни устанак и борбе за Краљево, 28—31.

³⁸ Исто, 872.

³⁹ Исто, 875—876.

⁴⁰ Коча Јончић, Револуционарни раднички покрет у краљевачком округу, Краљево, 1981, 3—41. Упор. Исти, Краљево у мартовским догађајима и априлском рату, 38—44.

⁴¹ Опширније о томе видети Раде Јоветић, Револуција на камену, Краљево 1978, 14—15.

КПЈ која је за организовање отпора, добровољно се јавља (махом студенти и омладина); затим има изразитих патриота по убеђењу, као адвокат Радичевић, који убија петоколонаше, а било је такође и петоколонаша. И у техничкој интелегенцији било је отворених агената Немаца (техничари у фабрикама Липица, Жупник и Азабагић). Познато је да је већина активних официра отишла у заробљеништво, доста их је пришло четницима, мањи број је приступио партизанима.⁴²

Социјалистичка револуција у Југославији одиграла се као оружани отпор најнапреднијих друштвено-политичких снага, на челу са КПЈ, против фашистичких окупатора и њихових сарадника — домаћих издајника и класних снага старог друштва. На тај начин, револуција је од самог почетка, поред национално-ослободилачког, имала и дубоко социјалистички карактер, који је дошао до изражаја у разбијању старог апарата власти који је служио окупаторима, и успостављања нове, народне власти. У вези с тим Ј. Б. Тито је у свом извештају на V конгресу КПЈ, истичући основну линију комуниста још на почетку ослободилачке борбе, рекао: „Ради успешнијег развијања устанка потребно је, у првом реду, уништити апарат старе Југославије, који је окупатору успјело ставити потпуно у своју службу. Уништавање жандара, полиције, општинских управа и архива, катастра и другог — то је био задатак партизана, поред напада на окупатора, — то се показало као врло ефикасно, јер је окупатор на тај начин изгубио упориште у селима и у мањим мјестима.“⁴³

Радничку класу у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији треба посматрати као авангарду напредног покрета која носи револуцију. Ово је неопходно истаћи јер питање хегемоније пролетаријата је кључно питање револуције. У вези с држањем интелегенције Краљева и околине у устанку може се навести да се највећи део чиновничког апарата отворено ставио у службу окупатора, мањи део се држао пасивно, док се трећи, најмањи део определио за НОП. У октобарском масовном краљевачком покољу страдало је много чиновника стога што је окупатор сматрао да му они нису довољно и искрено служили.

И међу осталим групама интелегенције може се уочити изразита диференцијација. Неки интелектуалци су се ставили у службу окупатора и пре рата — отворени љотићевци, други из патриотских, антифашистичких осећања одређивали су се за политику КПЈ која је пред рат једина упозоравала на опасност од фашизма, а после окупације повела је борбу против окупатора и њихових сарадника, за национално и социјално ослобођење. У свакој групи постојали су интелектуалци који су се и пред устанак и у току њега држали пасивно, по страни, ангажујући се једино као стручњаци. Из наредног излагања видећемо да је интелегенција страдала више због обести окупатора но због сарадње с НОП-ом.

⁴² Према изјави др Коче Јончића датој аутору рада 19. VIII 1981.

⁴³ V конгрес КПЈ, Београд, 1948, стр. 76.

КПЈ и Ској међу интелектуалцима у устанку 1941. год.

Преко Б. Стефановића, студента, иначе секретара СК Скоја, пренета је директива да треба скривати оружје. Скојевци читају марксистичку литературу, често се одржавају састанци гимназијског актива Скоја. К. Јончић сматра да је уочи устанка у Гимназији било 100 чланова Скоја. Скојевци VIIIБ разреда на часу историје јавно су истицали издају министара и генерала.⁴⁴ У Рибници је 1. V 1941. одржан састанак СК Скоја, на коме је пренет став да КПЈ не признаје безусловну калитулацију.⁴⁵ Исти аутор сматра да су првих дана јуна краљевачка партијска и скојевска организација биле потпуно мобилне и спремне организационо и политички да се супротставе окупатору и његовим сарадницима. ОК КПЈ је тада имао око 65 чланова КП и око 200—250 чланова Скоја.⁴⁶ ОК КПЈ је појачао активност на стварању партијских организација и повезивању с антифашистима у Рашкој, као и у Ушћу, Баљевцу, Јошаничкој Бањи и другде.⁴⁷ Средином јуна 1941. у Баљевац је дошао из Краљева М. Петровић, који се састаје с Д. Јемуовићем и преноси му директиву о сакупљању оружја и припремама за устанак.⁴⁸ Почетком јуна на састанцима комуниста и скојеваца прорађиван је летак-проглас ЦК КПЈ за Србију у коме се отворено говорило о предстојећем нападу на Совјетски Савез и о томе да се комунисти морају брзо да прилагођавају свакој новонасталој ситуацији.⁴⁹

Окружно партијско саветовање у Рибници одржано је 18. VI 1941. Њему је присуствовао и М. Томић, инструктор ПК КПЈ за Србију за овај крај. На њему се расправљало у вези с евентуалним нападом Немачке на СССР и припремама за оружани устанак. У вези с тим одржани су и састанци са скојевским активима.⁵⁰ Полицијски и управни апарат краљевачког краја, као и осталог дела земље, претежно се ставио у службу окупатора, али је било појединаца који су симпатисали с комунистима још у предратним данима. Они су их обавестили о предстојећем хапшењу комуниста 24. јуна. Централни гимназијски актив Скоја је одржао 23. VI 1941. свој последњи састанак, коме је присуствовао и члан СК Скоја. Тада се износи потреба веће опрезности и упозорава на

⁴⁴ Коча Јончић, Краљево (до формирања одреда), 878—879.

⁴⁵ Петар Милашиновић, Радмила Прнић, Из устаничких дана у селу Рибници код Краљева, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-3, 422. Међутим, Бане Милашиновић наводи да је тај састанак одржан у окупираном Краљеву. Вид. Бане Милашиновић, Партизанске акције у окупираном Краљеву 1941. године, Ужичка република, Београд, 1978, к-2, 91.

⁴⁶ Краљево и околина, 361. Упор. Лексикон НОР и револуција у Југославији 1941—1945, к-II, Београд, 1980, 552—553.

⁴⁷ Краљево и околина, 361.

⁴⁸ Д. Пешић, н. д., 27. Деса у истом делу наводи да је учитељ С. Трифуновић одмах после априлског рата радио на сакупљању оружја. Исто, 24.

⁴⁹ Краљево и околина, 361—362.

⁵⁰ Исто, 362.

опасност од хапшења. Те вечери, 23. јуна, скојевци и комунисти су били упозорени да ће сутрадан почети хапшење комуниста.⁵¹ Тога дана била су ухапшена 33 грађанина, а међу њима 11 комуниста и 7 чланова Скоја.⁵² Међу ухапшенима су и Н. Бутарчић, О. Јовичић, С. Луковић и други.⁵³ Јончић је на истом месту навео да је тада у Краљево било око 60 чланова КПЈ, од којих су око трећина били интелектуалци, и то већином студенти и млађи људи, и преко 300 чланова Скоја. Ж. Чукулић и Коча Јончић су по одлуци групе на Гочу 27. VI 1941, дошли у Рибницу и успостављају везу са ОК. Д. Богавац крајем јуна и почетком јула у два маха посећује групу на Гочу. На последњем састанку, према директиви ЦК КПЈ од 4. јула, одлучено је да се формира одред. Руководство одреда формирано је 10. јула. Током јула оформљен је и ОК Скоја, са студенткињом Олгом Милутиновић, као секретаром и још 5 чланова. То је допринело учвршћењу, омасовљењу и већој активности Скоја⁵⁴ што ће се видети из наредног излагања. Познато је да је крајем јуна и током јула у студентском срезу одржано више састанака, којима су руководили Бранко Шотра, Света Трифуновић и др.⁵⁵ Према извештају ОК КПЈ за краљевачки округ од 23. VIII 1941, на његовом терену је било 90 чланова КПЈ, од којих је 14 било у одреду.⁵⁶

Активност КПЈ, Скоја и других органа НОП-а на правилном опредељењу интелигенције Краљева и околине

Одмах после капитулације земље руководства КПЈ и Скоја су свестрано анализирали узроке тако брзог пораза, настојећи да широким народним масама разјасне потребу припрема за оружану борбу.⁵⁷

⁵¹ Рано изјутра 24. VI 1941. Јончића упозорава више грађана патриотски настројених на опасност од хапшења, што је био знак великог политичког утицаја КПЈ и Скоја у Краљево и околини. К. Јончић, Краљево до формирања одреда, 879—880.

⁵² Лексикон НОР и револуција у Југославији 1941—1945, к-II, 552—553. Упор. Бане Милашиновић, н. д., 92.

⁵³ К. Јончић, Краљево до формирања одреда, 881—882.

⁵⁴ Краљево и околина, 367—369.

⁵⁵ Д. Пешић, н. д., 31. Деса је такође навела да су око 20. јуна, пред напад на СССР ухапшени учитељ Велимановић и још неколико резервних официра и отерани у Београд. Р. Јемуовић и Т. Борђевић, учитељ из Рашке, на време су се склонили код Трифуновића у Беоце. Исто, 30.

⁵⁶ Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (даље Зб. НОР), I/1, 17, 82 и Краљево и околина, 374.

⁵⁷ О раду Партије и Скоја на придобијању интелигенције видети више: Милица Бодрожић, Интелигенција са терена ОК КПЈ Ваљево у ослободилачком рату и револуцији 1941—1944, Гласник међуопштинског архива, Ваљево, 1982, бр. 17, стр. 191—196 и Исто, Интелигенција Београда у НОБ и социјалистичкој револуцији 1941—1944, Токови револуције, бр. XVIII, 1984, 81—87.

Карактеристично је да се ЦК КПЈ у свом познатом прогласу донетом на седници од 4. VII 1941. у Београду, а објављеном 12. VII 1941, којим се народи Југославије и сви његови друштвени слојеви позивају у борбу против окупатора, посебно не говори о интелигенцији. Неки аутори напомињу да су на састанцима скојеваца у Чибуковцу (уз присуство 75 скојеваца) и у Јовцу (око 100 скојеваца) читани прогласи, да је дискутовано о политичкој ситуацији, и они позвани да ступају у Краљевачки НОП одред.⁵⁸

У позиву ОК КПЈ Краљева од 11. IX 1941. народу Краљева и околине за ступање у НОП одреде најпре се говори о великим успесима Црвене армије која задаје смртне ударце Немцима. Затим се констатује да је, захваљујући издаји „корумпираних генерала и петоколонаша“, и наша земља постала жртва фашиста који су организовали страховит терор у коме су многи страдали, па и Краљевчани Слободан Луковић, Драги Вилотијевић и други. Окупатору су помагали домаћи издајници као капетан Терзић, поп Алекса и други.⁵⁹ Али српски народ се организује у борби против непријатеља који жели да распламса братоубилачки рат у нашој земљи. Зато се скретала пажња српском народу: „Дошао је онај крајњи моменат кад читав народ мора да устане, кад мора да се дигне кука и мотика да би се до семена уништили окупатор и његове личичизме. Дошао је крајњи моменат кад се мора напустити и уништити железница, кад жандарми, финанси, порезници, сви чиновници морају да напусте службу. Сви у партизанске одреде!“⁶⁰ Према томе, и чиновници и остали представници државног апарата су позвани непосредно да почну одлучну борбу против непријатеља.

И у прогласу Ушћанске чете од 30. X 1941. истиче се да српски народ води тешку и жилаву борбу против окупатора и домаћих издајника. Поред тога се каже: „Срби! док се наши другови боре на фронту, позадина мора учинити све да наши борци осете да их њихов народ воли, да се брине о њима и да све чини да би њима, нашим борцима, било што сношљивије у првој линији борбе српског народа. Сваки Србин у позадини мора се осетити мобилисаним и свим средствима помагати уништење крволочног непријатеља...“⁶¹ Овај проглас је прочитан на збору у Ушћу, на коме је говорио командант Краљевачког НОП одреда Павле Јакшић, професор.⁶²

⁵⁸ Милан Борковић, Ској и омладински покрет у Србији од априла до краја 1941. године, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-7, 399—400. Упор. Бане Милашиновић, н. д., 92—93.

⁵⁹ ЗБ. НОР, I/2, док. 35, стр. 130—132.

⁶⁰ Исто, 132.

⁶¹ Исто, I/2, 37.

⁶² Деса Пешић, н. д., 115.

Учешће интелигенције у партизанским јединицама и органима НОП-а 1941.

Овде не намеравамо говорити о војним акцијама. Одред је формиран почетком јула 1941. и његово бројно стање је било педесетак бораца, после доласка групе од 9 бораца са Павлом Јакшићем (командантом одреда), до 1.400, колико је бораца било у одреду у октобру.⁶³ Јакшић је навео да је више краљевачких матураната после положеног испита зрелости отишло у партизанае.⁶⁴ Према неким подацима, од 24 матуранта VIIIБ разреда 16 их је ступило у партизанае, а један је одведен у интернацију. Од 16 партизана седморица су погинула, а деветорица постала чланови КПЈ.⁶⁵ Одред је 27. VIII 1941. добио назив Краљевачки НОПО „Јово Курсула“. Руководилац санитета у одреду био је др Гојко Николић, шпански борац. Д. Богавац и други чланови ОК су скоро свакодневно одлазили у град и координирали акције с одредом.⁶⁶ У исто време кад и Краљевачки одред формиран је у Подибру Ибарски четнички одред, на челу с Вулом Вукашиновићем,⁶⁷ око кога се окупљају неки бивши официри и подофицири, старији интелектуалци и други с којим су сарађивали партизани.⁶⁸

Краљевачки партизани у другој половини септембра и почетком октобра, у садејству с Копаоничким и Врањско-трстеничким НОПО, ослободили су знатну територију у сливу Ибра и Западне Мораве. У околини Врњачке Бање, на подручју Новог Села, била је формирана Врњачко-партизанска група, под командом капетана бивше Југословенске војске Љубодрага Миленковића. Врњачка Бања је ослободена 1. X 1941. када је формиран Врњачко-трстенички одред. У Врњачкој Бањи је на народном збору, уз присуство око 250 грађана изабран први НОО, у који су ушли и неки угледни интелектуалци (2 лекара, 1 адвокат, 1 учитељ, 1 радник и једна жена).⁶⁹ Одмах после формирања одбор је почео прикупљање одеће, обуће и ћебади, санитарског материјала, новчаних прилога грађана, оспособљавањем болница и санитарске службе за потребе Врњачко-трстеничког и Краљевачког НОП одреда. Тих дана је др Радосав Видаковић организовао болницу у којој су радили хирурзи др Ј. Пуцељевић и др М. Хорват, интернист др Јања Хорват, др Р. Благојевић, др Љ. Давидовић, др Р. Радак, др М. Стојадиновић и

⁶³ Павле Јакшић, Краљевачки партизански одред, УНЈ 1941, к-4, 97. Упор. и Кочо Јончић, Партизански одред на Гочу и прва гочка чета „Мирко Луковић“ у развоју НОП-а у краљевачком округу 1941. године, Народни устанак и борбе за Краљево, 169—200.

⁶⁴ Павле Јакшић, н. д., 93—94.

⁶⁵ М. Борковић, н. д., 399—400.

⁶⁶ Краљево и околина, 373—374.

⁶⁷ Родољуб Чолаковић, Записи из ослободилачког рата, Београд, 1956, 231—232.

⁶⁸ Краљево и околина, 375—377.

⁶⁹ Исто, 381—382 и Д. Секуловић, н. д., 142. Упор. Исти, Врњачка Бања и околина у време Ужичке републике, Ужичка република, Београд, 1978, 9—11 и 12.

др. из Врњачке Бање и више лекара избеглица. Радничко одмаралиште је било припремљено за пријем рањеника и болесника. Три дана после ослобођења Бање, стигао је у њу члан штаба Краљевачког НОП одреда др Гојко Николић ради мобилизације лекара и прикупљања санитарског материјала и инструмената. Он је тада обишао и положаје Одрета на Попини.⁷⁰ Врњачки одред је именован један од првих народних судова који је судио похватањим фашистима и немачким шпијунима. Позната је социјална припадност 198 бораца Врњачко-трстеничког одрета, у коме је било 89 радника, 50 земљорадника, 20 студената, 20 ученика средњих школа, 15 службеника (учитељи, адвокати, војна лица) и 4 ситна трговца.⁷¹ На истом месту се наводи да је у њему било 22 члана КПЈ, 23 скојевца, 6 кандидата и симпатизера и напредних омладинаца.⁷²

Интелектуалаца је било и у Копаоничком одреду, који је формиран августа 1941. У Ушћанској чети командир је био Иван Дејовић, економ болнице у Рашки, а комесар Жарко Вуковић, студент са Косова, борци Копаоничког одрета. Сматра се да су већину бораца у чети чинили избеглице са Косова, међу којима и три учитеља: Аца Николић, Милош Лучић и Браниша Јоковић.⁷³ Око 10. X 1941. у Рашки је организована прва скојевска организација. У Рашки је тада радила болница под управом др Јовановића. Она се старала о болесним партизанима, избеглицима и мештанима, чак и о болесним четницима Машана Буровића.⁷⁴ У вези с ослобођењем Ибарске долине и нормализовањем привредних и политичких прилика Б. Бошковић каже: „Породицама које су остале без средстава за живот (учитељи, службеници и др. који су средства за живот обезбеђивали месним припадностима) давана је помоћ из залиха намирница интендатуре Одрета у Рашки.“⁷⁵ Као и на територији ослобођене Врњачке Бање с околином, и овде су административно-управне послове обављали бивши чиновници ако се нису компромитовали.

Санитетом Краљевачког НОПО руководио је др Гојко Николић, а поред њега радило је и 6 другарица као помоћно санитарско особље. По четима је било болничара. Санитетски материјал је добијан из Краљева, а после ослобођења Врњачке и Матарушке Бање знатне количине су пристизале и одатле.⁷⁶

Према истраживањима Владимира Бережнова, у Краљевачком НОП одреду „Јово Курсула“ међу 710 бораца за које су утврђена занимања, 202 су били интелектуалци (од тога службеници и други

⁷⁰ Д. Секуловић, Врњачка Бања са околином у НОБ, 143—147.

⁷¹ Исто, 159 и Исти, Врњачка Бања и околина у време Ужичке републике, 13. Видети и: 30 година гимназије у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, 1. XI 1971, стр. 39—41.

⁷² Д. Секуловић, Врњачка Бања и околина у време Ужичке републике, 14 и Д. Секуловић, Врњачка Бања са околином у НОБ, 174—195.

⁷³ Деса Пешић, н. д., 82.

⁷⁴ Исто, 92—100.

⁷⁵ Б. Бошковић, н. д., 124. Д. Пешић је навела да је учитељима препоручивано да описмењавају неписмене грабане. Д. Пешић, н. д., 90.

⁷⁶ Краљево и околина, 389—390.

интелектуалци 35 /15,94%/, официри и подофицири 13 /1,82%/, баци и студенти 114 /15,94%/, радници 273 /38,46%/, земљорадници 254 /35,52%/, трговци и угоститељи 18 /2,52%/ и без занимања и домаћице 2 /0,28%/.⁷⁷

Постоје подаци да је од почетка октобра до средине децембра 1941. у Самаилама и околини Краљева радио један од првих народноослободилачких одбора. Скојевску групу у Самаилама водио је Радослав Лешевић, ученик VII разреда гимназије.⁷⁸ Не улазећи на овом малом простору у ток борби при непријатељској офанзиви на ослобођену територију у западној Србији, треба напоменути да су делови Краљевачког и Копаоничког одреда који су избегли заробљавање и нису остали у Србији, ушли у састав 1. пролетерске бригаде 21. XII 1941, под називом 4. краљевачки батаљон. У њему је било највише радника, али и 67 интелектуалаца, и то: 22 ученика, 12 матураната, 11 студената, 1 професор, 1 медицинска сестра, 1 адвокатски приправник, 1 правник, 8 службеника, 2 техничара, 1 геометар, 1 инж. шумарства, 2 пилота, 2 жандармеријска наредника, 1 капетан I класе и 1 подофицир.⁷⁹ Тада је у батаљону било око 35 чланова КПЈ и 41 члан Скоја.⁸⁰ Располажемо такође подацима да је од заробљених бораца Краљевачког НОП одреда њих 9 било послато у концентрационе логоре у Норвешку и још два сарадника НОП-а од којих је 7 било студената и бака.⁸¹

Улога интелигенције у илегалним акцијама

Интелектуалци Краљева и околине истакли су се не само као активни борци у партизанским одредима, већ и у илегалним акцијама нарочито у Краљеву. Те акције су често координиране с акцијама бораца Краљевачког НОПО. У овим акцијама, поред радничке омладине, истакли су се и средњошколци. Они су организовано или самоиницијативно сакупљали оружје, муницију, санитарски материјал, храну и одећу. Поред економских акција, омладинци су се организовали у омладинске десетине и ударне групе. Под руководством КПЈ и Скоја, они су држали војну обуку и припремали се за оружане и друге акције, као уништавање саобраћајних знакова и окупаторских пропагандних средстава (штампе, парола, плаката и прогласа), растурање, лепшење и исписивање прогласа, летака и антифашистичких парола.⁸² Такође су учествовали у се-

⁷⁷ Владимир Бережнов, Борци Краљевачког НОПО „Јово Курсула“, Народни устанак и борбе за Краљево, 267.

⁷⁸ Д. Пешић, С. Миковић, Д. Ристовић, Око Краљева 1941. године, УНЈ 1941, к-6, стр. 672—678.

⁷⁹ Прва пролетерска, Књига прва, Београд, 1963, 762—764 и 361.

⁸⁰ Исто, 361.

⁸¹ Љубо Млађеновић, Борци Ужичке републике у концентрационим логорима у Норвешкој 1942—1945, Ужичка република, 1978, к-2, 250.

⁸² Душан Гвозденовић, Наоружани отпор становништва Краљева и околине у 1941. као значајан чинилац општенородног карактера устанка, Народни устанак и борбе за Краљево, 406—419.

чењу телефонско-телеграфских веза, уништавању људске и сточне хране и у другим акцијама. Месни комитет Скоја је током августа организовао два санитарска курса у граду, са по око 15 омладинки. Руководилац курса је Милунка Богавац. Већи део омладинки, захваљујући разумевању и напредној оријентацији појединаца из управе, имао је праксу у Градској болници. Курсом у Градској болници је руководио Бане Миловановић, студент медицине и члан МК Скоја. Већ првих месеци окупације Баџи VIIIБ разреда краљевачке гимназије организовали су такмичење у прикупљању новчаних прилога за Народноослободилачки фонд. Акција је у потпуности успела. Од 24 ученика сви сем једног дали су прилог.⁸³ У прикупљању лекова и санитарског материјала од краљевачких лекара и апотекара истакли су се скојевци.⁸⁴

Окружни комитет КПЈ у Краљевоу ставио је у задатак саобраћајном чиновнику Благоју Богавцу и партијској организацији на железничком чвору да се из складишта ратног плена у Фабрици вагона и на железничкој станици организује преузимање оружја и муниције. Организатори акције су били секретари ОК КПЈ, ОК и МК Скоја. Главни припреме међу железничарима извршио је Б. Богавац: „Задатак је био да се ноћу, када станицу напусте сви возови који су се ту укрштали, извуку кроз тунел Грдичке Коса на прузи Краљево и Чачак у станицу Адрани, два вагона са оружјем и муницијом и један вагон са брашном. За истовар оружја и брашна било је обезбеђено стотинак људи и запрежних кола.“⁸⁵ Омладина Краљева и остали учесници похваљени су у Билтену Главног штаба НОПОЈ, број 5, од 8. IX 1941, овим речима: „Изражавамо нашу захвалност и признање партизанском одреду који је смело извршио напад на Краљево и освојио крупан плен којим ће се много ојачати НОП.“⁸⁶ Окружни комитет КПЈ за Краљево у свом извештају од 12. IX 1941. известио је да је припремана још једна акција извлачења оружја због чега је било мобилисано око 220 људи из града и села, али она није успела.⁸⁷ Значајна је и акција паљења војног сењака, у којој су учествовала 4 скојевца и чијем успеху су допринели и скојевци ватрогасци, који су пренели пожар и на друге сто-

⁸³ Исто, 407—408.

⁸⁴ Исто, 406. У томе су се нарочито истицали лекари-симпатизери НОП-а: Драгомир и Милева Карајовић, Власта Никодијевић, Александар Томић, као и апотекари: Мирослав Пелнарж, Момчило Радовић и Славко Томић. Исто и Дивна Мирковић-Лебл, Ској Краљева у опремању и снабдевању Краљевачког НОПО „Јово Курсула“, Народни устанак и борбе за Краљево, 376.

⁸⁵ Добривоје Говедарица, Железничари Краљева радници револуционари и градитељи, Београд, 1977, 38. Бане Милашеновић је у споменутом чланку опширно описао тај догађај, наводећи да је у акцији учествовало око 150 омладинаца из Краљева. (Исти, н. д., 95—97) и Р. Јоветић, н. д., 19, који наводи да је истоварено преко 800 сандука бомби и муниције, 35 пушака, 1 пушкомитраљез и 1 лаки митраљез. Зб. НОР, I/1, 17, 83.

⁸⁶ Зб. НОР, II/1, стр. 49.

⁸⁷ Исто, I/1, 29, 120—121. Вид. опширније Б. Милашиновић, н. д., 97.

гове, тако да је изгорело 10 вагона сена.⁸⁸ У другој половини августа у више наврата су кидане ТТ везе са Краљево, о чему постоји више извештаја како ОК КПЈ за Краљево, тако и Недићевом Министарству унутрашњих послова.⁸⁹ Неколико дана касније запаљен је сењак у кругу Пољопривредне школе, о чему је 27. VIII 1941. известио ОК КПЈ за Краљево.⁹⁰ Скојевци су такође учествовали у организовању бекства тројнице затворених комуниста и једног антифашисте. Међу ослобођенима су била три интелектуалца: Олга Јовичић Рита, Даница Јаснић и Чедо Касалица, студент, који су опияшли у одред.⁹¹ Значајно је да је на жандармеријског капетана Р. Терзића и поручника Д. Милића извршен атентат, којом приликом је први теже рањен.⁹² Организатор изласка ватрогасне чете у Краљевачки НОП одред био је Д. Богавац, секретар ОК КПЈ, што је у потпуности успело 23. IX 1941. године.⁹³ Познато је да је радник Д. Николић извршио саботажу на мосту. У сагласности са инж. Борђевићем он сече тезне на гвозденом мосту који пада на дрвени чиме је саобраћај био потпуно укочен.⁹⁴

Народноослободилачки покрет илегално су помагали и многи свештеници из Краљева и околине. Тако је Милош Алексић у Чукојевцу већ у октобру 1941. био изабран за члана првог НОО у селу. Свештеник Јован Гирић у селу Грачацу такође је помагао НОП, па су га зато Немци стрељали 1943. у Краљеву. И свештеник Милош Ранковић у Смаилама скупио је храну и одећу за партизане. Председнику Црквеног суда у Краљеву проти Сави Петровићу су у масовном стрељању у Краљеву убијена три оина, а четврти преживели, касније се укључио у Ској. Иако сарадник четника, свештеник Петар Жеравац у Годачици прикривао је неколико партизана у свом четничком одреду. У Јошаничкој Бањи свештеник Славољуб Мршовић био је истакнути присталица НОП-а. Његова кућа је била курирски пункт између Краљевачког и Копаоничког НОПО. Давао је новчане прилоге за НОП, уступио радио-апарат Копаоничком одреду и агитовао у народу за НОБ. Зато су га четњаци Машана Буровића малтретирали па је био приморан да напусти Јошаничку Бању у року од 24 часа.⁹⁵

⁸⁸ Б. Милашиновић, н. д., 97. Упор. Р. Јоветић, н. д., 20.

⁸⁹ 36. НОР, I/1, 26, 114—115. Исто, I/21, 1, 21—71, стр. 51 и 57.

⁹⁰ 36. НОР, I/1, 20, 90—91.

⁹¹ Б. Милашиновић, н. д., 98 и П. Милашиновић, Р. Приић, н. д., 427.

⁹² Б. Милашиновић, н. д., 98—99. Вид. и 36. НОР, I/1, 27, 11—117. У извештају од 8. IX 1941. ЦК КПЈ је јавио да су оба жандармеријска официра убијена, што је негирао у извештају од 12. IX 1941. (Исто, I/1, 29, 120—121).

⁹³ Б. Милашиновић, н. д., 99—100 и Р. Јоветић, н. д., 23—24.

⁹⁴ Насупрот инж. Борђевићу, В. Веснић је био веран сарадник окупатора. В. Симић, Д. Николић Џамбас, У краљевачкој фабрици вагона, УНЈ 1941, к-5, 861—862.

⁹⁵ Драгомир Митровић, н. д., 724—725. Упор. Анђелко Велић Брано, Сарадња са четницима на подручју Краљева и њихова издаја у борбама 1941. године, Народни устанак и борбе за Краљево, 708—709.

Страдања интелектуалаца у масовном стрељању у Краљеву

Познато је да је одмах после рације у Краљеву једна група ухапшених сprovedена у Београд, од којих је троје стрељано, а међу њима су били Љубиша Петровић, студент права и Слободан Луковић, студент филозофије, члан КПЈ.⁹⁶ Од необичног је значаја изнети да су Немци октобра 1941. у Краљеву извршили масовно стрељање грађана, међу којима је било и доста интелектуалаца. Прво су почетком октобра затворени радници и службеници Фабрике авиона. Шест дана касније, 10. X 1941, дошло је до затварања радника и службеника Фабрике вагона.⁹⁷ У почетку је логорски лекар др Власта Никодијевић, који је био сарадник НОП-а, и већини људи који су му се јавили, давао упут за болницу, у коју су неки и примљени. Немци су Никодијевићу замерили на таквом раду, поготову што су многи из болнице бежали у партизане, па је и Никодијевић био ухапшен, а за логорског лекара је постављен један белогардејац.⁹⁸ Хапшени су и истакнути антифашисти, међу којима је било доста интелектуалаца, као Б. Миловановић, студент медицине, секретар МК Скоја и његов отац, породица Момчила Петровића, члана МК КПЈ, студента права који је 25. III 1941. говорио против приступања Југославије Тројном пакту, породица студента Душана Ристића и други. Похапшене су и жене првенствено из интелектуалних породица.⁹⁹ Покушај партијске организације да се преко Душана Крстића, председника општине, заузме за ухапшене, завршио се с неуспехом, јер је он то дрско одбио.¹⁰⁰

Др Никола Јончић говорећи о броју жртава страдалих у краљевачком масовном стрељању подвлачи да се никада неће сазнати пуна истина. Он износи као најприхватљивију цифру око 6.000 стрељаних лица, коју је 1947. објавила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у „Саопштењу о злочинима Аустрије и Аустријанаца против Југославије и њених народа“,

⁹⁶ Краљево и околина, 369.

⁹⁷ Коча Јончић, Краљевачки октобар, Београд, 1971, 121—125.

⁹⁸ Исто, 129, 138 и 298.

⁹⁹ Исто, 134—140. Тако је ухапшена мајка Николе Бугарчића, матуранта, секретара гимназијског централног актива Скоја, цела породица Николе Јончића, матуранта, члана гимназијског актива, који је 24. јуна међу првима отишао на Гоч. (У затвору су задржане његове сестре Ружица, службеница Радио-Београда, и Јованка, банкарска службеница и студент економије). Ухапшена је и цела породица М. Сикијасовића, свршеног ученика и члана гимназијског централног актива Скоја, као и отац студента Љ. Митровића, затим Ирина Шкуренко, свршена ученица VII разреда гимназије, члан Скоја, као и лекар др Милева Карајовић, која је, као и њен муж, важила као напредан лекар и пре рата. Била је ухапшена и Милица Младеновић, учитељица, као и учитељица Фили Младеновић. Сви они били су затворени у тзв. Ледару која је била у подруму, готово без светла и вентилације, а у њој се осећала мемла, смрад и хладноћа. У Ледару су били затворени пре стрељања адвокат Момчило Симић, судија Жика Аран-Беловић, познат као прогресиван човек. Исто.

¹⁰⁰ Исто, 142.

у коме се наводи да је аустријски поручник Карл Вагнер, који је брижљиво водио дневник, као последњу цифру у свом дневнику забележио — 5.606. „Међу побијеним жртвама, у Краљеву, као и у Крагујевцу, било је инжењера, судија, професора, радника, земљорадника, као и избеглица из Словеније, Хрватске и Босне...“¹⁰¹ Коча Јончић направио је преглед социјалне структуре за 1.710 жртва. По њему је страдао укупно 241 интелектуалац, од тога *службеника* (фабричких и 4 техничара) — 45, управних, судских и других — 36 и осталих (слободних професија) — 7, *службеника* и радника ПТТ — 13, жандарма (1 официр) — 33, *стручњака* — просветних радника (4 *службеника*) — 21, инжењера 12, судија и других правника 10, лекара и ветеринара (додата и др Карајовић) — 3, подофицира и официра 11 и бака и студената — 50.¹⁰² Из изнетих цифара се може закључити да је број страдалих интелектуалаца и на основу непотпуних података био врло велик и да су Немци потврдили да су стрељањем стручњака у Краљеву, као и бака у Крагујевцу, желели да униште интелигенцију Србије и докажу да су Срби, као и остали Словени, нижа раса која нема своје интелигенције. Д. Говедарица је у цитираном делу навео да је од 169 стрељаних радника краљевачког железничког чвора било 12 интелектуалаца, од 183 стрељана запослена у Железничкој станици Краљево 18 су били интелектуалци, од 44 наведена имена стрељаних радника Секције за одржавање пруге Краљево 12 су били интелектуалци, а од 328 стрељаних радника Железничке радионице (Фаб. вагона) било је 17 чиновника и 9 инжењера (Д. Антонијевић, А. Бикаров, М. Вукадиновић, А. Гикалов, Р. Борђевић, Д. Јовић, М. Момчиловић, Ј. Петровић и М. Стојадиновић).¹⁰³

Коча Јончић с пијететом говори о достојанственом држању неких ухапшених који су стрељани, као инж. Д. Антонијевића, Јордана Петровића, директора гимназије, Милана Дира, б. ваздухопловног капетана, који одбија да служи Павлићу који му обећава чин потпуковника или место амбасадора, учитељици Анки Хаџић,¹⁰⁴ као и лекарки Милеви Карајовић, која је упозорила Мациовича о поступку у рату према цивилном становништву, али ју је он тада убио.¹⁰⁵

¹⁰¹ Исто, 270.

¹⁰² Исто. Упор. Анализа списка (општег) стрељаних и погинулих грађана из среза жичког. Лична збирка др Коче Јончића и *Ибарске новине*, специјални додатак, Краљево, октобра 1972.

¹⁰³ Имена свих страдалих Д. Говедарица је навео са занимањем, годином и местом рођења. Д. Говедарица, н. д., 79—95.

¹⁰⁴ К. Јончић, Краљевачки октобар, 296—300.

¹⁰⁵ Исто, 188—189. Карактеристично је да је Живко Алексић, машинovoђа, један од преживелих, изнео да се његов шеф нашао увређен кад му је он понудио све што има да му спасе сина. И др Гавриловић се заузима за њега и препоручује да се лечи у болници, као и један апотекар. Краљево октобра 1941, казивање преживелих, Краљево, 1966, 45—48.

Интелигенција Краљева и околине у служби окупатора

Када се говори о интелектуалцима Краљева у служби окупатора, мора се имати у виду да је било оних који су отворено сарађивали (као што је био случај с низом свештеника), док је било оних који су морали да служе окупатору, али су давали отпор илегално сарађујући с НОП-ом, као многи чиновници, па и саобраћајни чиновник Благоје Богавац, који је организовао, као што је наведено, изношење оружја и муниције.

Драгомир Митровић је навео низ примера сарадње свештеника, припадника Љотићевог „Збора“, с Немцима у Краљеву. Носиоци организације „Збор“ у Краљеву били су: прота Алекса Тодоровић, као председник пододбора за Краљево, свештеник Драгослав Обућина, један од великих пропагатора зборашких идеја. Прота Алекса Тодоровић у свом писму од 28. VI 1941. Д. Љотићу, поред осталог, истиче да грађанство Краљева јавно оптужује припаднике „Збора“ као кривце за хапшење комуниста у Краљеву и околини. Прота напомиње да је описак лица која треба похапсити направио члан „Збора“ богослов Бата Стојковић, који је написао писмо и у њему захтевао смену средског начелника Владете Ракуша. Начелник Ракуш је по њему наклоњен комунистима. Он је оптужио средског начелника да је толерисао демонстрације које су организовали комунисти у Краљеву од 25—27. марта и да се оглушио о све истицане комунистичке паролe. Бате оптужује средског начелника да је у више наврата добио анонимно обавештење када се комунисти сакупљају и где одржавају састанке и наставници краљевачке гимназије воде ученике на скупове изван вароши и држе им „комунистичке часове“. Богослов даље пише да је неопходно, да би се избегло да се земља гурне у револуцију и большевизам, стати на пут тој пропаганди. Стога би требало хапсити све комунисте и сменити са дужности све државне службенике који сарађују с комунистима. Међу њима је навео начелника среза жичког Владету Ракуша и похапсити низ комуниста међу којима је као главни организатор наведен адвокат Владета Радичевић и низ студената, матураната и средњошколаца. Митровић даље пише да је, према изјави Д. Обућине, августа 1941. и прота Алекса Тодоровић учинио исто што и богослов Стојковић. Прота је усмено оптужио заменика средског начелника да није открио илегални састанак комуниста. Али, видећи да нема подршку међу народом, прота бежи у Београд.¹⁰⁶

Према изјави свештеника Обућине, он и свештеник Драгутин Булић, такође „збораш“, који из Чачка бежи у Краљево 18. X 1941, организују конференцију грађана Краљева на којој Обућина заклиње грађане уз крст и јеванђеље да ће остати верни краљу Петру II итд. Обућина је организовао сакупљање кукуруза и сечење шаше у непосредној близини Краљева, наводно за потребе сиротиње, а, у ствари, по наређењу Немаца да би имали чист брисан простор. На лично тражење Обућине и Булића, у Краљево је 10. XI 1941.

¹⁰⁶ Драгомир Митровић, н. д., 721—723.

дошао Недићев добровољачки одред који је заједно с Немцима и четницима спроводио масовна хапшења. Воја Јеремић, заменик председника краљевачке организације „Збор“, током новембра 1941. обавестио је Главни одбор о догађајима за време и после блокаде Краљева. Између осталог наводи да су он и свештеник Обућина сменили среског начелника Светислава Томковића, кога су затворили због сарадње са комунистима, а за среског начелника поставили писара Драгомира Велимировића. Они су такође сменили општински персонал.¹⁰⁷

Четници Косте Миловановића Пећанца и Драже Михаиловића показали су се као отворени сарадници окупатора већ 1941, а с њима је сарађивао и владика жички Николај Велимировић. Владика се налазио у манастиру Љубостињи, одакле је деловао против НОП-а са својим непосредним сарадницима: Василијем Костићем, професором богословије, Јованом Рапајићем, такође професором богословије, својим братанцем Јованом Велимировићем, теологом, и својим личним секретаром, такође теологом, Валеријаном. Николај је од првих дана одржавао везу са Дражом Михаиловићем и давао му савете за борбу против НОБ. Током 1941, као представници четника Драже Михаиловића, к Николају су долазили: мајор Миодраг Палошевић, Дражин делегат за Шумадију, пуковник Драгослав Павловић, четнички командант Србије, генерал Мирослав Трифунновић „Дроња“, каснији четнички командант у Србији. Он је такође одобравао рад Косте Пећанца, с којим је био у вези преко „војводе“ Тике Топаловића, Пећанчевог зета. Такође је непосредно контактирао с К. Пећанцем, освећивао четничке заставе и позивао у својим говорима на борбу против комуниста и „некрста“.¹⁰⁸

Николај је створио план о сарадњи четника ДМ, Недића, Љотића, Пећанца, Немаца и избегличке владе у Лондону. Постојање тога плана најбоље потврђује писмо које је владика Николај упутио Д. Михаиловићу у време блокаде Краљева и борби око њега 1941. године. У писму он саветује Михаиловића да прекине борбу против Немаца, да не сарађује са НОП-ом и да прекине сваку сарадњу са „чисто националним јединицама“, тј. са четницима К. Пећанца. Он је толерисао политику, у ствари, власт четничких „војвода“ Богдана Гордића и Тике Топаловића на територији Трстеника и околине. Сам Дража Михаиловић је на суђењу изјавио да је одржавао везу с владиком Николајем још од 1941. преко генерала Трифунновића. Заједничка платформа те сарадње била је „морално уздизање народа и борба против комуниста“. Николај је утицао на Кесеровића, Радојевића, преко генерала Новаквића, да не учествују у блокади Краљева. Он је својим убеђивањем успео да многе дотад неопредељене вође наоружаних устаника одстрани из

¹⁰⁷ Исто, 723. О раду свештеника Булића на формирању посебне добровољачке јединице видети више Слободан Милошевић, Прилог изучавању окупаторско-квислиншке сарадње против партизана на подручју Краљева 1941. године, Народни устанак и борбе за Краљево, 100.

¹⁰⁸ Д. Митровић, 717—718.

блокаде Крађева. При томе је највише утицаја имао на четничке групације из околине Трстеника и Крађева.¹⁰⁹

Путем који је зацртао владика Николај ишао је и његов непосредни сарадник Василије Костић, професор богословије из Битоља. Костић се кретао ван манастира и у име епископа Николаја путовао у Београд, одржавајући везу с Недићем, Аћимовићем, Љотићем и другим сарадницима окупатора. Деловао је међу четницима у Трстенику и околини. Заклињао је четнике на верност краљу и држао ватрене говоре против комуниста и њихових симпатизера, захтевајући њихово истребљење. Костић је индиректно учествовао у борби против партизана. Наиме, по његовом обавештењу, четници К. Пећанца из села Рибаца, почетком септембра 1941. су сазнали да су партизани оставили своју комору и по Василијевом наређењу извршили напад и једног партизана убили, а три заробили и предали Немцима који су их обесили. После овога Василије је благословио успешну борбу и позвао четнике да наставе борбу против партизана до њиховог уништења.¹¹⁰

На челу четничких јединица како Косте Пећанца, тако и Д. Михаиловића налазили су се официри и подофицири бивше Југословенске војске.¹¹¹ Ту, пре свега, треба имати у виду капетана Југословенске војске Радомира Цветића, на челу Сухорудничког четничког одреда, и подофицира исте војске Машана Буровића, који су на речима пришли партизанима, а у време најјаче офанзиве непријатеља против партизана прешли на отворену сарадњу с окупатором и с њим учествовали у борби против партизанских јединица.¹¹²

¹⁰⁹ Исто, 718—720.

¹¹⁰ Исто, 720—721.

¹¹¹ Међутим, неки четнички команданти су сарађивали са партизанима. Такав је случај био са Вукашином Вулом Вукашиновићем који је командовао Ибарским четничким одредом формираним почетком или средњом августа. Он се ставио под команду Краљевачког НОПО. Четници Машана Буровића су после повлачења партизанских снага из Србије разоружали Вукашиновића и његову групу почетком јануара 1942. и предали га Немцима, који су га пребацили у логор у Нишу, где је фебруара 1942. погинуо при покушају бекства из логора. Анђелко Велић, н.д., 704—706. Треба напоменути да су код Вулета дошла два истакнута интелектуалца В. Радичевић, адвокат, заменик команданта Краљевачког НОПО, и Михаило Кнежевић, директор Краљевачке гимназије, који су трагично завршили. Исто, 706 и дискусија Коче Јончића, 828—832.

¹¹² Исто, 709—710.

Закључак

Из претходног излагања је јасно да се интелигенција Краљева и околине свестрано залагала за ослобођење земље од окупатора и за победу над контрареволуционарним снагама и уништење сваке експлоатације. Интелигенција се још пре рата истакла у напредном револуционарном покрету, посебно док је била у средњим школама, нарочито вишим разредима гимназије, као и студенти и учитељи.

Интелектуалци, са припадницима радничке класе, били су међу првим борцима Краљевачког, Копаоничког и Врњачко-трстеничког одреда, иницијатори, организатори и предводници првих успешних оружаних и илегалних акција. У тим борбама многи су и страдали, били рањавани и губили своје животе у оружаним сукобима с непријатељем. У партијским и скојевским организацијама интелектуалци са радницима представљали су изразито бројно чланство. Знатан њихов број и из Краљевачког и из Копаоничког дела одреда су били борци 1. пролетерске бригаде као припадници 4. краљевачког батаљона.

Руководство КПЈ и Скоја и други органи НОП-а уложили су огромне напоре да би у своје редове привукли што већи број интелектуалаца. Поред уопштеног апеловања на интелектуалце, посебно су позивани официри и подофицири да испуне своју патриотску дужност и ступе у редове НОВЈ, чији су се припадници борили против окупатора и њихових сарадника. Сви чиновници, према прогласу ОК КПЈ за Краљево од 11. IX 1941, требало је да напусте службу и ступе у партизанске одреде. У Краљеву и околини прогласи су детаљно прорађивани, а масовно учешће народа у војним јединицама и илегалним акцијама потврђује да су се њихови захтеви и препоруке испуњавале.

Интелигенција Краљева се истакла и у редовима контрареволуције, посебно низ свештеника, предратних љотићеваца, па и владика Николај, који је од 1941. сарађивао са четницима Д. Михаиловића. Било је такође официра и подофицира у редовима четника, како Д. Михаиловића тако и К. Пећанца. Већи број службеника општине наставио је да ради за окупатора, али је било и поштених родољуба који су као такви остајали у служби и на слободној територији овог дела земље. Међутим, из излагања се види да је било и чиновника, значи државног апарата, као што је Б. Богавац, који је организовао значајну акцију набавке оружја за Краљевачки НОП одред.

Значај интелектуалаца за ослободилачку борбу Краљева и околине увиђали су и Немци. Стога и није чудо што су у њему побили велики број врсних стручњака: инжењера, правника, професора, учитеља, лекара и других, чији број се не може установити. Али и приступачни подаци потврђују да су жртве биле огромне, нарочито кад се има у виду њихов број у односу на целокупно становништво.

INTELLIGENTSIA OF KRALJEVO AND ITS SURROUNDINGS IN THE INSURRECTION OF 1941

Summary

This paper is based on the archives materials, numerous published memories and statements of activists of the NOP (Movement of National Liberation) from the ranks of intelligentsia and the so far published literature. The author concludes that the intelligentsia from Kraljevo and its surroundings was very heterogeneous and stratified (educational and technical intelligentsia, administrative and juridical personnel and free professions). Communist Party of Yugoslavia (KPJ) and the Communist Youth League of Yugoslavia (Skopj) had a powerful support among the intellectuals of Kraljevo and its surroundings on the eve of the war, particularly among the students, teachers of elementary and secondary schools, pupils, etc. In relation with general remarks on the attitude of the intelligentsia it is said that some of the intellectuals, even before the war (Ljotić's adherents entered the service of the occupier, whereas the others, from patriotic, anti-fascist motives determined themselves for the policy of the KPJ and the struggle against the occupiers and their collaborators, for national and social liberation. There were also such intellectuals who, on the eve of the insurrection as well as during it, remained passive assuming only the tasks of experts. The members of the KPJ and of the Skopj among the intellectuals during the insurrection were numerous and in a moment, according to K. Jončić, they represented a third in the ranks of the KPJ.

The author follows with a particular attention the activities of the KPJ, Skopj and other organs of the NOP on the correct determination of the intelligentsia of Kraljevo and its surroundings and analyses several of their proclamations. The participation of the intelligentsia in the partisan units (detachments of Kraljevo, Kopaonik and Vranje—Trstenik) and the organs of the NOP in 1941 are also being dealt with. It is quoted that in the detachment of Vranje—Trstenik, composed of 198 fighters, there were, in addition to 89 workers and 50 peasants also 20 university students, 20 pupils of secondary schools, 15 officials and 4 small merchants. According to the researches made by Vladimir Berežnov there were, in the National Liberation Partisan Detachment (NOPO) "Jovo Kursula", among 710 fighters whose professions had been established, 202 intellectuals, 273 workers, 254 farmers, etc. It is also quoted that in the 1st Proletarian brigade, on December 21, 1941, there were, in the 4th battalion of Kraljevo also 67 intellectuals (among whom 22 pupils, 12 graduating pupils, 11 students, 8 officials, etc.). The intellectuals of Kraljevo distinguished themselves also in the illegal actions. In an organized way or of their own initiative they collected weapons, ammunition, medical material, food and clothing. They took part also in the distribution of the materials of the NOP propagandas and in the destruction of the enemy materials of propaganda, etc. Having realized the importance of intellectuals for the struggle for the liberation of Kraljevo and its surroundings, the Germans killed a large number of excellent experts, such as engineers, lawyers, professors, teachers, doctors and others, the number of whom it is impossible to establish, but even the available data confirm that the victims had been enormous.

The intelligentsia of Kraljevo cooperated also with the occupier and the chetniks of Draža Mihajlović and Kosta Pećanac.